

הרקע הצהוב של עיטור הגבורה: המפגש בין שואה יהודית לגבורה ישראלית

עד לשנת 1970, שבה התקבל בכנסת חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, העניק הצבא עיטורים ללוחמיו רק בסוף מלחמת השחרור. החוק שהתקבל בסופו של דבר, לאחר דיונים שהתקיימו בשנות החמישים ובתחילת שנות השבעים, היה צה"לי-ממלכתי-ישראלי ולא כלל כל התייחסות אל העבר היהודי בכלל ואל השואה בפרט. אלא ששאיפת המחוקקים להימנע מהנצחה של זכרון השואה באמצעות העיטורים הצה"ליים לא הצליחה למנוע את הטענתם של סמלים אלה במשמעויות חדשות. הצורך לקשור בין זכרון השואה והנצחתה לבין הקיום הציוני-ישראלי בא לידי ביטוי הן בעיצוב העיטורים עצמם, הן באופן הצגתם על ידי מערך ההדרכה של מוזיאון צה"ל והן באופן קבלתם של הדברים על ידי קהל המבקרים במקום.

זה. חשיפת התהליך מאפשרת לחסיק מסקנות ולחשליכן על שני תחליכים רחבים ומורכבים יותר: הראשון, קבלתה של השואה בפרט, ושל ההיסטוריה היהודית בכלל, כמאפיינים יסודיים של החברה הישראלית; השני, אופן גיבושם של סמלים לאומיים והדיון בשאלה אם מקורם בהכתבה שלטונית או ביוזמה עממית.

הכוונה – הדיון בכנסת ונוסח החוק

"חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, תשי"ל – 1970" התקבל בכנסת בינואר 1970. עד אז העניק צבא ההגנה לישראל עיטורים ללוחמיו רק בסוף מלחמת השחרור. העיטור, אות גיבור ישראל, הוענק ל-12 לוחמים (וחם אברהם אביגדורוב, יוחאי ברנון, אמיל בריג, סימך-טוב גנה, זרובבל הורוביץ, צבי זיבל, עמנואל לנדאו, ברציון לייטנר, אריה עצמוני, יוהר ערמוני, רון פלר ויאיר רחלי). אלה שהצטיינו בקרבות מאז ועד ל-1970 זכו לציון לשבח (צל"ש). הסיבה להיעדר עיטורים היתה הרצון – שמייצגו ומובילו היה שר הביטחון עצמו, דוד בר-גוריון – שלא להידמות לצבאות אחרים. נראה שצה"ל היה, כהגדרת שר הביטחון פנחס לבון בכנסת, ב-13 בדצמבר 1954: "הצבא היחידי בעולם שאלוהים [הוא] חסד תחיקתי [...] לציון מעשי-הגבורה וטיפוח הנכונות לחיי-גבורה, לחתמכות ולשירות נאמן, על ידי סמל העיטור".

למעשה, בין מלחמת העצמאות לחוק העיטורים של 1970, היה שלב ביניים בדיון על עיטורים ואותות בצה"ל, כאשר בדצמבר 1954 הונחה על שולחן הכנסת הצעת "חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, תשט"ו – 1954". ההצעה הגדירה שישה עיטורים: עיטור גיבור ישראל, עיטור גיבור החיל, עיטור העוז, עיטור האומץ, עיטור השירות המצויין ועיטור זיכרון. את העיטורים יעניק שר הביטחון לחיילים והוא – לפי סעיף 10

"יוסף טרומפלדור הביא לדגניה שלושה עצמים שחזיקים בעליית הגג במוזיאון, בלי להוציא אותם. אלה היו: היד המלאכותית, תעודת רופא שיניים, וסמלים של הצבא שזכה בהם בשעת נצחונם בפלוגתו במלחמת פורט ארתור [...] אדם רואה [בעיטורים אלה] כנראה ערך בחייו" (שמואל דיין, מפא"י, בעת הדיון בכנסת על הקריאה הראשונה ב"חוק העיטורים בצבא הגנה לישראל, תשט"ו – 1954", 20 בדצמבר 1954).

תחילתו של מחקר זה בסיוור שערכתי במוזיאון בתי האוסף לתולדות צה"ל; עיטור הגבורה הוצג במקום ולו רקע צהוב. הסיבה, כך נאמר לי, היא לציון השואה. כאשר חקשתי בשאלות, הובהר לי שאין לכך סימוכין כתובים במוזיאון, אלא שזו תורה שבעל פה. מכאן נפתח החיפוש שהחל בחצרות החוק והדיון בכנסת, המשיך בבדיקת תהליך עיצוב העיטור והגיע עד לגיבוש מערך ההדרכה של מוזיאון צה"ל.

בבדיקה שערכתי ביקשתי לברר אם היתה כוונת המחוקק לעיטור שיקשור את תגבורה הצה"לית לשואה. במידה שכן, הדבר מעיד על שילוב מובנה של שואה וישראליות. במידה שלא, מעניין לבדוק באיזה שלב שונתה כוונת המחוקק ונוסף סממן יהודי-שואתי לגבורה הצה"לית, מי הוסיף סממן זה ומתי, ועד כמה מקבל הציבור המבקר במוזיאון צה"ל שילוב

שלי פריד סיים באחרונה עבודת מ"א בנושא "אדמה יקרה – מדיניות החוץ של ישראל בשאלת הפיצויים עבור רכוש נטוש לפליטים פלסטינים, 1947-1951: מהחלטת החלוקה ועד לוועידת פריס". הוא כותב כעת את עבודת הדוקטורט שלו, העוסקת בכלל הפתרונות לבעיית הפליטים הפלסטינים בהם דנה ישראל בשנים 1947-1956. הוא מלמד היסטוריה בתיכון ליד האוניברסיטה העברית, ירושלים, ומשמש מנחה ארצי לכתובת עבודות גמר בהיסטוריה במשרד החינוך. מאמר זה הוא עיבוד של עבודת סמינריונית לתואר שני, שנעשתה במסגרת הסמינר "סוגיות ביחסה של החברה הישראלית לשואה", של ד"ר דינה פורת. זו ההודמנות להודות לד"ר פורת על סיועה בהכנת עבודה זו והמלצתה לפרסומה.

בהצעה – יופקד על קביעת צורת העיטורים. "החוק המוצע", נאמר בדברי החסבר לחוק, "בא למלא חלל שהיה מורגש מאז הקמת המדינה", וכוונת העיטורים היתה "לבטא את הוקרת המדינה לחייל אשר שירותו המצוין או אומץ לבו הם כבוד לה ומופת לחבריו לדגל". מן החוק נעדרו אם כן התייחסויות להיסטוריה היהודית, וגם השואה לא הוזכרה בו. היתה זו הצעה לחוק ממלכתי, והמונחים הבולטים בו היו "אומה", "דגל", "מדינה", "צבא", כמו גם רצון להידמות לצבאות אחרים המעניקים עיטורים ואותות לחיילים מצטיינים.

הדיון על הצעת החוק בכנסת כלל שתי ישיבות על הקריאה הראשונה (13 ו-20 בדצמבר 1954), ודיון בשתי ישיבות (6 ביוני 1955) על הקריאה השנייה, לאחר חצי שנה. יוזם החוק, שר הביטחון לבון, פתח את הדיון והציג את העיטורים כ"מכשיר צנוע" לטיפוח הרוח, שכוונתו אינה לטפח התפארות אישית או יחידתית, אלא לטפח "רגש מחנך [...] לאלה שהם בתוכנו כיום ולא לה, שעוד יצטרפו אלינו בשנים הבאות". כוונתו היתה ל"מעשי הגבורה שצינו את מלחמת הקוממיות של ישראל" ואת שבע השנים שמאז הקמת המדינה. "כשם שמעשי 'השומר' ו'ההגנה' בתקופתם נחפכו והיו למעשים המחנכים דורות בארץ ובחוץ לארץ", סיכם, "כך מעשים אלה, המתארכים בחיינו לעתים קרובות כל כך, חייבים ליהפך לכריסטומטיה חיה, המחנכת ומעצבת את דמות הדור. תפקידו של החוק הזה לתת בידי הצבא את המכשיר הנאות, את הסמל המתאים לקבוע ויכרוך למעשים ולעושים, למענם ולמען הדור כולו". לבון לא התייחס אם כן בדבריו לשואה כלל, זכרון העבר שלו מגיע עד ההגנה והשומר הארץ-ישראליים, ומלחמת העצמאות אינה מלחמתו של עם ישראל, אלא של מדינת ישראל לבדה.

הקישור לתחומים נוספים ולעבר נעשה על ידי חברי כנסת אחרים. בדיון הוזכרו לוחמים יהודים מזמנים אחרים, וחברי הכנסת דרשו כי החוק יאפשר להעניק גם להם אותות הצטיינות, או יאפשר להם לשאת אותות שקיבלו בצבאות זרים, או לחלופין יעניק להם אות כולל (כמו אותות מערכה). שלום זיסמן מן הציונים הכלליים ומאיר ארגוב וחיים בן-אשר ממפא"י ציינו בהקשרים אלה את החיילים היהודים שלחמו לצד בעלות הברית במלחמת העולם השנייה וכן את הפרטיזנים היהודים. זיסמן דיבר גם על חיילי המח"ל, וארגוב על תושבי הספר שלחמו בתחילת המלחמה. חיים לנדאו מתנועת החרות הזכיר את "חיילי הגדודים העבריים של טרומפלדור וזיבוטנסקי" והציע שיוזכרו גם לוחמי המחתרות ועולי הגרדום, שגם את שמותיהם קרא, אך לא רצה בעיטור עבורם, מאחר ש"פעלם – עיטורים", יעקב ריפתין ממפא"י רצה ציון ללוחמי המחתרות וההגנה, וישראל בריהודה ממפ"ם דיבר על ראשוני ההגנה והשומר.

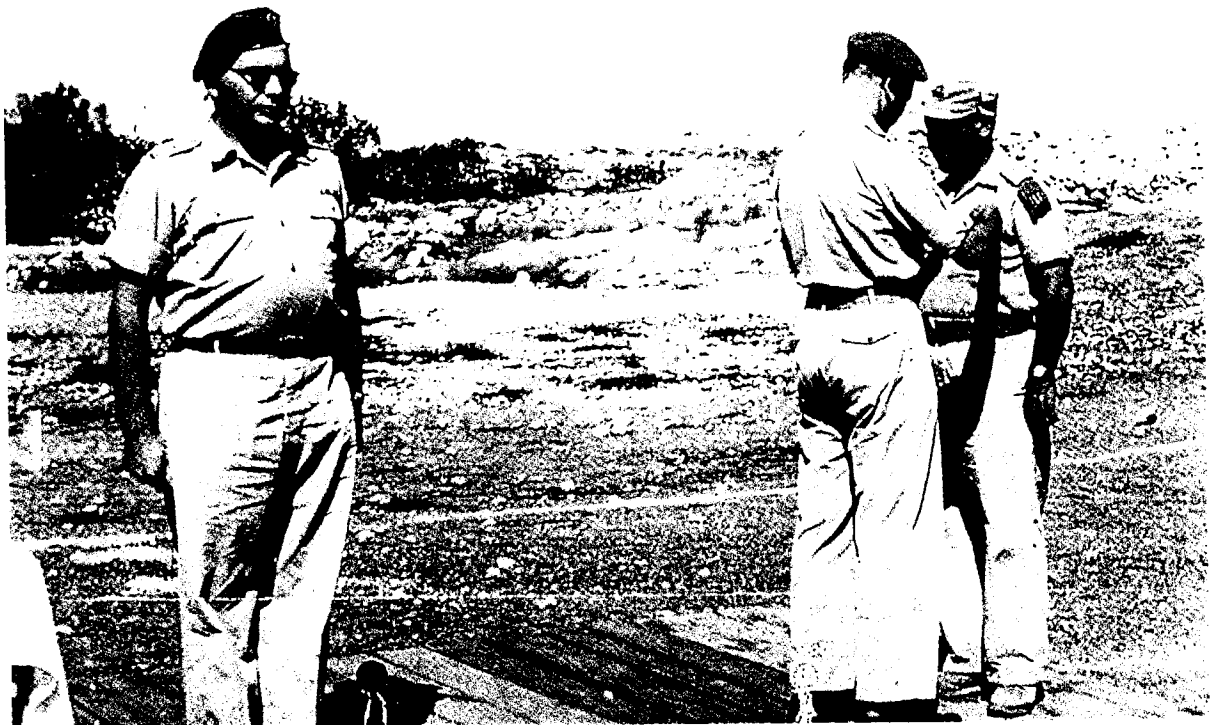
בדברים היתה התייחסות גם לעבר היהודי הלא-ארץ-ישראלי-ציוני: בעוד מדברי לנדאו אפשר היה להבין כאילו לא היתה גבורה יהודית בזמן הגלות, הזכירו ארגוב וברייהודה את מושג קידוש השם שעליו עמדו היהודים, וברייהודה וריפתין הזכירו כי היתה גם התנגדות יהודית נגד הנאצים בשואה. "אנו מדינה צעירה, אולם עם עתיק", ציין ריפתין, ולכן מדוע במקום "שמות אבסטרקטיים" לאותות, "לא יכול להיות אות על שם ברכובאב, על שמם של המכבים, על-שם טרומפלדור? מדוע ההצעות המונחות לפנינו הן כליך כלליות ואינן קשורות לא

בהיסטוריה הקרובה ולא בהיסטוריה העתיקה של עם ישראל?" הוא רצה גם "לתת ציון לאנשים שלחמו נגד הנאצים. זוהי [...] חובה יהודית גדולה, ולא רק חובה לגבי העבר, אלא גם לגבי ההווה ולגבי העתיד. זהו אחד הביטויים של חרדה המקיפה את העולם היהודי כולו נגד תחיית המיליטאריזם של העם הגרמני. עלינו לתת אות-ציון לאנשים שלחמו נגד הנאצים".

שבוע אחר כך נמשך הדיון ברוח דומה. ברוך קמין ממפא"י דיבר על הפרטיזנים שלחמו בנאצים, על תושבי היישובים הישראליים שלחמו באויב ("נגבה היא סטלינגרד שלנו") ועל אנשי ההגנה המבוגרים שלא יכלו לשאת נשק במלחמת השחרור. זאב שפר, שמואל דיין ואברהם הרצפלד ממפא"י רצו שתחולת החוק תהיה על אנשי השומר ותלחי. יוחנן בדר מתנועת החרות הזכיר את עולה הגרדום דב גורנר. הרב מרדכי נורוק מהמזרחי דיבר על הלוחמים שלא היו חלק מן הצבא. בדיון הוצעו גם שמות חדשים לאותות. דיין הציע להחליף את התואר גיבור באותות לסמל ירושלים והמולדת, כדי שהשמות יהיו "גשר חי מהעבר הרחוק אל ההווה והעתיד". נורוק הציע "שעיטורי הגבורה ייקראו בשמותיהם של גיבורי ישראל מתקופת התנ"ך והחשמונאים" – הוא שאב עידוד מכך שהדיון בחוק התקיים בסביבות תג החנוכה.

מעניין לציין כי עידוד דומה שאב גם מנחגי מק"י, משה סנה, שקשר קשר ישיר לחשמונאים: הם לחמו נגד כובש זר, וגם נגד יהודים מתייוונים, ובלחימתם היה מסר חברתי ברור. "רוח הגבורה ורוח הלחימה", אמר, "באה גם אז [בימי החשמונאים] מדלת-העם, מהכפרים הקטנים, מהאנשים העמלים, הפשוטים, בעוד שהשכבה העליונה נכנעה לכובש הזר ושירתה אותו". בנקודה זו סנה, שיצר בדיון קשר בין תפיסה חברתית שמאלית לעיטורי גבורה בצבא הישראלי, הזכיר את השואה. כאחרים, רצה גם הוא שהעיטורים יחולו על הלוחמים בנאצים בצבאות בעלות הברית ובקרב הפרטיזנים, אך חוסיף להם גם את ה"מתקוממים בגטאות" וטען כי הענקת עיטורים למתנגדי הנאציזם תשמש ערך חינוכי לדור הנוכחי, "הגדל ברוח אנטי-היטלרסטית, אנטי-נאצית, אנטי-פשיסטית, כי רוח זו אולי עוד תצטרך לעמוד לנו, מפני שאנחנו צפויים לסכנה של חידוש המיליטאריזם הגרמני, של חידוש ההיטלריות המזויין, ויש הכרח בטיפוח הרוח האנטי-היטלרסטית, האנטי-נאצית". את הדיון סיים שר הביטחון לבון שנראה כי הופתע מן ההערות השונות. הוא דחה את ההצעות לאפשר לחיילים בצה"ל לענד אותות הצטיינות שקיבלו מצבאות זרים, ומצא פגם ברצון חברי הכנסת לחוסיף אזרחים וקבוצות לוחמים אחרים כזכאים לעיטורים. "החוק הוא צנוע", טען, ו"נדמה לי, שאסור לנו ללכת בדרך הקלה ולומר: הואיל ונוסעת עגלה, ולכל אחד מאתנו יש חבילת עניינים בשטח זה, חבילה רצינית מאוד – הבה נעמיס את העניינים האלה על העגלה הזאת. העגלה ששמה 'חוק העיטורים' בצבא-ההגנה לישראל איננה יכולה ואיננה צריכה לענות על כל השאלות האלה". בסוף הדיון הועברה הצעת החוק לוועדת החוץ והביטחון.

אפשר לומר אם כן כי לבון רצה בחוק צה"לי מצומצם ללא קישורים למורשת יהודית עתיקה או חדשה. אשר לשואה, למעשה רוב חברי הכנסת לא רצו באזכור קורבנות השואה עצמם, אלא רובם דיברו על הלוחמים בנאצים במסגרות השונות, ורק סנה הזכיר את לוחמי הגטאות. ייתכן שסנה

טקס הענקת אות הקוממיות, 1952. עד קבלת "חוק העיטורים" בשנת 1970, העניק צבא ההגנה לישראל עיטורים ללוחמיו רק בסוף מלחמת השחרור

טענו שבאמצעותם ייקשר הנוער לעבר היהודי (הוא הציע, את אות יהושע בן-נון, אות דוד המלך, אות יהודה המקבי, עיטור בריכותבא ועיטורי זיכרון, למשל, עיטורי יודפת, ואם למרות הסתייגותו ייקבע עיטור השירות המצוין, הוא רצה שייקרא עיטור דבורה הנביאה). גם בן-גוריון רצה בשמות לא-היסטוריים, אך מנימוקים דומים לאלה של רפאל כן היה מעוניין בשמות תנ"כיים (בן-גוריון הציע גם הרחבת מספר העיטורים, אף שלכאורה התנגד לכל עניין העיטורים).

חשוב לציין כי מדברי ארגוב וריפתין השתמע כי ועדת החוץ והביטחון דנה גם באפשרות שעיטורים ייקראו על שמותיהם של מרדכי אנילביץ' וחנה סנש. ארגוב וריפתין נעזרו בדוגמה זו כדי להסביר את התנגדותם לשמות המזוהים עם אנשים. "ייתכן", טען ארגוב:

"שהדור הבא יציין את חנה סנש או אישים לוחמים בגטאות, שעמדו במסיבות אשר אין כמעט דוגמתם בהיסטוריה היהודית, והצטיינו בגבורתם אולי יותר מאישים היסטוריים רבים הנראים לנו כדמויות הנעלות ביותר. יש בדמויות אלה של ימינו מגבורה עילאית אישית, אומץ-רוח, הקרבה אישית וקידוש השם, אולי יותר מאשר במצביאים הגדולים ביותר שנרשמו בהיסטוריה ובאותיות זהב, ואשר על גבורתם חונכנו".

גם כאן אם כן אזכורה של השואה היה רק בהתייחסות ללוחמים, ויתרה מזאת, גם שמותיהם של אנילביץ' וסנש לא נכללו בסופו של דבר בשמות העיטורים (בסופו של הדיון התקבלה הצעת ועדת החוץ והביטחון, כנזכר למעלה). הדיון מראה כי בתקופת שנות החמישים לא היה מקום ללוחמי השואה בעיטורי הגבורה של צה"ל, ובוודאי לא היה מקום לקורבנות השואה שלא נמנו עם הלוחמים בנאצים.

עשה זאת משני טעמים אפשריים: היכולת להציג באמצעות המאבק בנאצים ביקורת מעמדית, בהתאם לתפיסת עולמו (קישור דומה נעשה באותה תקופה במזרח אירופה, בין מורדי הגטאות ומתנגדי הנאצים לבין כוחות השמאל שנעזרו בברית המועצות והנהיגו בארצותיהם משטר קומוניסטי); ושנית, ייתכן גם שסנה עשה זאת ממניע אישי, כמי שברח ב־1939 מפולין לארץ-ישראל, וחש אשמה על כי לא סייע לקהילתו. אך גם הוא לא התייחס – כשאר המשתתפים בדיון – לאזכור קורבנות השואה שלא נכללו בין מורדי הגטאות או במסגרות לוחמות אחרות.

חצי שנה אחר כך קיימה הכנסת את הדיון בקריאה השנייה והשלישית. השינוי הבולט שעשתה הוועדה בחוק – שעתה הפך כבר ל"חוק העיטורים של צבא הגנה לישראל, תשט"ו – 1955" – היה הפיכת ששת העיטורים לשלושה אותות ושלושה עיטורים: אותות הגבורה, המכבים ובריכותבא, ועיטורי העוז, השירות המצוין ועיטורי זיכרון. יושב ראש ועדת החוץ והביטחון ארגוב הציג את החוק בפני הכנסת וציין כי לא היו התנגדויות לחוק עצמו, אלא בעיקר לעניין שמות האותות והעיטורים. נראה כי ניבא, ולא ידע מה ניבא, מאחר שהדיון על השמות המתאימים לעיטורים הפך לוויכוח סוער. מחד גיסא, הציעה הוועדה "שמות פונקציונליים", כגבורה ועוז, מאחר שהעריכה כי לא יהיה אפשרי להגיע להסכמה בין כל חברי הבית על הערכת פועלו של גיבור מהעבר (דיון כזה התקיים למשל על טיבו של דוד המלך). יצחק בן-ארהרן ממפ"ם, למשל, דרש להניח לעבר ולהכיר בעובדה שגיבורי התקופה אינם זקוקים לו, מאחר ש"הם עומדים בזכותם, בזכות גבורתם, בזכות המעשה שעשו אותו ולא בזכות הדורות שחלפו". מאידך גיסא, התומכים בשמות היסטוריים, כיצחק רפאל מהפועל המזרחי,

"אות החשמונאים (או: אות המכבים), אות ברכובא, ואות לוחמי הגטאות [...] המלחמות שאנו מנהלים בדורנו הן מלחמות שיחרור, והן המשך של מלחמות היהודים נגד דיכוי, שיעבוד ועריצות של אימפריות זרות – של האימפריה היוונית-סורית, של האימפריה הרומית, של האימפריה הנאצית; ואות הגבורה של צה"ל הוא המשך של גבורת הדורות הקודמים. אני חושב שיהיה טהר לנו אם נקשור את שלושת העיטורים בצה"ל עם שמות היסטוריים. יען כי העבר שלנו ראוי לחווה, ויהי רצון שהחווה והעתידי יהיו ראויים לעבר".

כמו בעבר אם כן, סנה הוא שהתייחס ישירות לנושא השואה והעניק ללוחמים בנאצים מקום בין כלל הלוחמים נגד דיכוי וניצול, אך סנה עדיין התייחס ללוחמים בלבד ולא ליהודים שנטבחו ולא התנגדו. בדיון אגב ציין אחרן ידלין מהמערך כי זכרון השואה היה בין "חמקורות לרוח הגבורה של הנוער" במלחמת ששת הימים – אך לא ביקש לקשור עניין זה לעיטורים עצמם.

את הדיון סיכם דיין באומרו, כמו לבון בזמנו, כי הצעת החוק לא באה להשיב במלואה על הצורך בחבצת החוקרה. הוא ביקש כי הדיון יהיה תכליתי יותר, ואכן, כבר ב-20 בינואר 1970 חזר החוק לקריאה שנייה ושלישית. יושב ראש ועדת החוץ והביטחון, חיים יוסף צדוק מהמערך, הסביר כי החוק נשאר צבאי ואינו כולל אזרחים, אך הורחב ויכלול אזרחים שנקלעו לפעולה צבאית עם הצבא וכן את חיילי משמר הגבול, כשהם פועלים "לפי הוראות הצבא או בשיתוף עם הצבא או תוך תיאום עם הצבא". אורי אבנרי, מהעולם הזה – כוח חדש, הציע מתן אותות לכל פצוע ולכל משפחה של הרוג ואפשרות לערער בפני ערכאה שיפוטית על אי-קבלת עיטור. שני חברי כנסת, דב מילמן מגח"ל וסנה, הציעו גם הפעם להעניק לעיטורים שמות היסטוריים כדי לא להתנתק מן העבר.

מילמן הציע כי עיטור הגבורה ייקרא על שם דוד המלך, העוז על שם יהודה המכבי, והמופת על שם ברכובא. הוא הדגיש כי אינו מציע לקרוא לאחד העיטורים עיטור לוחמי הגטאות, מאחר ש"עם כל הכבוד וההערכה שאנו רוחשים למערכה עטורת החרוץ של לוחמי הגטאות, הרי היו גם גופים אחרים, שבאותה תקופה ניהלו מערכה ומלחמה קדושה, גם שם וגם פה בארץ. ואנו יודעים שבעניין זה אנו עולים על 'ידה מוקשים' של חילוקי-דעות". לכן, הסביר, בחר שמות מן העבר הרחוק, שלא יעוררו מחלוקת. לעומתו, סנה חזר על הצעתו מן החודש הקודם, שכללה כאמור עיטור על שם לוחמי הגטאות. במתן עיטור על שם לוחמי הגטאות, אמר, "אין אני מקטין [...] את חלקם של לוחמים אחרים בהיסטוריה החדשה, אך לגבורת לוחמי הגטו אין עוד אח ודוגמה. אני משוכנע שהיתה במאבק שלהם איזו יניקה מגבורת מצדה, וממצדה ועד גטו וארשה מתוח קו מחבר. ממעיינות אלה ינקו גם הלוחמים במלחמת העצמאות ועד עצם היום הזה". צדוק, בתשובתו לכלל המסתייגים, דחה את גישתם, מחשש שקביעת שמות היסטוריים תעורר מחלוקת שלא ניתן יהיה לגשר עליה. מיד לאחר דברים אלה נערכה הצבעה, והחוק התקבל כהצעתה של ועדת חוץ וביטחון.

לאחר דיון שהתקיים בשתי תקופות שונות – שנות החמישים ותחילת שנות השבעים – קיבלה הכנסת חוק עיטורים בעל

למעשה הוחזר החוק באותו יום לוועדת החוץ והביטחון לדיון נוסף טרם הקריאה השלישית, עקב מחלוקת בשאלה האם להעניק עיטורים גם למי שעשה מעשה גבורה שלא במסגרת צה"ל. מכאן ואילך לא חזרה הצעת החוק לדיון, אלא כעבור 15 שנה, כהצעת חוק חדשה לגמרי. מדוע "נקבר" החוק לתקופה כל כך ארוכה? אין לכך הסבר במסמכים, אך אפשר להעלות שתי השערות בעניין. ראשית, התנגדותו של בן-גוריון לחוק: כפי שצוין, בן-גוריון לא רצה בעיטורים בצה"ל, והצעת החוק היתה יוזמתו של שר הביטחון לבון. מאחר שלבון נאלץ לפרוש מתפקידו בפברואר 1955, חודש לאחר הדיון בכנסת, דאג כנראה בן-גוריון – שכיחן עתה בתפקיד – לעצור את תהליך החקיקה לאחר הקריאה השנייה. חילוקים להשערה זו אפשר למצוא גם בחירות חברי כנסת בדיון מ-1955, ובאופן בולט יותר בדיון מינואר 1970. שנית, חברי הכנסת בשנים 1954-1955 נקלעו למחלוקת שלא הצליחו לפתור, באשר להתייחסות הנאותה שיגלה החוק לעבר היהודי. מחלוקת זו, שהתבטאה בעיקר בוויכוח על שמות העיטורים, הכשילה כנראה את החוק. חילוק להשערה זו נמצא בעובדה שבדיון ב-1970 היו מסרים מרומזים בדברי כמה מחברי הכנסת (בייחוד חיים יוסף צדוק מהמערך), שלא לחזור על הטעות משנות החמישים ולחכשיל את החוק בגלל חתרנות בשמות היסטוריים.

דברי החסבר של הצעת החוק החדשה – שפורסמה ביולי 1969 – נראים זהים כמעט להצעה המקורית מ-1954. נאמר בהם כי מלחמת ששת הימים, "שבמהלכה בוצעו מעשי גבורה ואומץ לב בלתי רגילים", הדגישה את החוסר בביטויי ההערכה ללוחמים "בצורת עיטור כנהוג ברוב צבאות העולם". בשונה מהשנים 1954-1955 דובר הפעם רק על עיטור הגבורה, עיטור העוז ועיטור המופת, ונקבע גם כי 12 מקבלי אות גיבור ישראל ממלחמת העצמאות, ומקבלי צל"ש תרמטכ"ל מאז ועד 1970, יקבלו את עיטור הגבורה החדש. הפעם נזקקה הכנסת לחודשיים בלבד (דצמבר 1969-ינואר 1970), כדי לאשר את החוק. הכרעה מחירה זו יכולה להיות מוסברת בהיעדרו של בן-גוריון, המתנגד הפוטנציאלי לחוק, ואולי גם בהימנעות מראש ממתן "שמות היסטוריים" לעיטורים. גם הפעם, ב-1 בדצמבר 1969, פתח את הדיון שר הביטחון משה דיין, וכמו לבון בשעתו, גם הוא חציג את החוק כחוק שכוונתו צה"לית מצומצמת – ללא קישורים לעבר.

חברי הכנסת היו מאוחדים בתמיכתם בהצעת החוק. עם זאת, חלקם הזכירו אירועים מן העבר שהחוק לא כללם: יורם ארידור מגח"ל החל סקירתו ב"ימי השומר וניל"י", והזכיר גם את "הפרטיזנים והלוחמים בנאצים" ואת חנה סנש (אך לא דרש שהחוק יעניק להם עיטורים); מרדכי ביבי מהמערך רצה לכלול בעיטורים גם אזרחים ולחוסין "עיטור שלום ישראל לכל אדם אשר יפעל למען קידום השלום באורח ממשי בין ישראל והעמים השכנים, ויבצר את בטחון קיומה של מדינת ישראל"; שמואל תמיר מהמרכז החופשי רצה להוסיף לחוק עיטורים בעבור עמידה בשבי ולכלול כזכאים לו את האנשים של שירותי הביטחון, אזרחים ולוחמי המחתרות, ובכללן רשת הריגול ניל"י. שני חברי כנסת שהשתתפו בדיון בשנים 1954-1955, יצחק רפאל מהמפד"ל וסנה, הציעו שוב שמות היסטוריים לעיטורים, כדי ליצור קשר לעבר. רפאל הציע עיטורים על שם יהושע בן-נון ודוד המלך. סנה הציע את:

מתכונת מצומצמת – צה"לית-ממלכתית-ישראלית – חוק שהיה פונקציונלי ומעשי יותר מן ההצעות השונות שהועלו עד אז, ונמנע מן הוויכוח האינסופי: מיהו הגיבור ההיסטורי שראוי כי שמו ינציח עיטורי גבורה. לענייננו חשוב גם להדגיש כי מקרב אלה שכן התעקשו על הזכרת העבר, רק סנה דרש מתן ייצוג לאירועי השואה, אך גם הוא התייחס אך ורק ללוחמים מקרב היהודים שסבלו מן הנאצים. אפשר לקבוע בביטחון כי בשום מקום בדיונים על חוק העיטורים לא היתה כוונה להנציח את זכרון השואה באמצעות העיטורים הצה"ליים.

הביצוע – עיצוב עיטור הגבורה

כפי שקבע סעיף 9 בחוק העיטורים, שר הביטחון היה המופקד על הגשת הצעות לעיצוב העיטורים לאישור הממשלה. דיון מינה ועדה לעיצוב העיטורים בראשות אלוף (מיל) אפרים בן-ארצי, יליד פולין שעלה לארץ ב-1924, לשעבר ראש אגף אפסנאות וממניחי היסוד במערך הלוגיסטי בצה"ל. למעשה לא היה לוועדת בן-ארצי תקדים להסתמך עליו: גיבור ישראל ממלחמת העצמאות היה תואר, ולא אות – כלומר כלל רק תעודת קלף, ולא דבר להתהדר בו על בגד. נראה כי היה ניסיון קודם ב-1949 לקבוע עיטור, והוקמה באגף כוח אדם במטכ"ל ועדה לקביעה של צורות אותות הצטיינות, שהכריזה גם על תחרות ציבורית לקביעת אותות ועיטורים. אזרחים רבים שלחו הצעות, וברובן נראות דמויות תנ"כיות ועתיקות אחרות, כדוד לבדו או עומד מול גולית, שמשון המשסע לוע אריה, מתתיהו החשמונאי ובר-כובבא. הצבעים השולטים ברוב ההצעות הם כחול ולבן, והצבע הצהוב מופיע כמסמל זהב (מעניין לציין כי התחרות כללה הצעות לא רק לעיטורי גבורה, אלא גם ל"אותות האם השכולה"). לא נמצא רישום מה עלה בדיוני ועדה זו, ואין לדעת מתי הופסקה עבודתה.

בוועדת בן-ארצי היו חברים יצחק אבני, גד אולמן, דן איתן, האלוף הרצל שפיר, ראובן הכט, יורם ורדימון, דב פייגין, אריה שרון ואלוף משנה אליהו שריד. הוועדה הכריזה על תחרות פתוחה לציבור ופרסמה את הדבר בעיתונים; הוגשו לה 194 הצעות, אבל אף לא אחת נמצאה מתאימה (בין ההצעות שחזרו על עצמן היו תמונות של אישים גדולים מוטבעים במדליות, מעין חזרה לשמות ההיסטוריים שהציעו חברי הכנסת). לאחר הכישלון בפנייה לציבור, פנתה הוועדה לשישה אמנים, בהם כנראה יגאל תומרקין, צבי נרקיס ודני קרוון, ובחרה לבסוף – בהיעדר רישומים מסודרים – כנראה פה אחד, את כל שלוש ההצעות שהוגשו על ידי דן רייזינגר. לאחר שלוש שנות עבודה, 26 ישיבות, העבירה הוועדה את המלצותיה לשר הביטחון דיון, שאישרן בממשלה ב-28 בינואר 1973. העיטורים עצמם הוענקו ללוחמים בטקס שנערך בירושלים באפריל 1973, לקראת יום העצמאות הכ"ה למדינת ישראל, כשבין המקבלים את עיטור הגבורה היו 12 מקבלי אות גיבור ישראל ממלחמת העצמאות. בריאיון בגלי צה"ל הסביר בן-ארצי על צורת העיטורים, וציין כי על כל אחד מהם יירשם פסוק תנ"כי: על עיטור הגבורה יירשם הפסוק "הי עמך גיבור החיל" (שופטים ו', י"ב), על עיטור העוז "עמו עז ותושיה לך" (איוב, י"ב, ט"ז), ועל עיטור המופת "מופת נתת לך לבית ישראל" (יחזקאל, י"ב, ו'). הוא הסביר כי "בחירת הרקע הצהוב לעיטור הגבורה ביותר

בא כמשקל-שכנגד לניסיון להטיל קלון בצבע זה על יהודים מאז חמאה השביעית [...] והרצל, חוזה המדינה, [כתב] כי אות הגבורה היהודי צריך לשאת את הצבע הצהוב".

הוועדה אם כן המליצה, והממשלה אישרה עיטורים ששולבו בהם מוטיבים מרכזיים מההיסטוריה שאינה ישראלית חדשה: פסוקים מן התנ"ך ורקע צהוב – יהודי וגלותי בהקשרו – כרקע לעיטור הגבורה. ובהקשר לצבע הצהוב, אפשר לומר כי הוא גובר על העיטור: כוונת המחוקק והמעצבים היתה לעיטורים שייראו כמו המדליות בצבאות זרים. בפועל מעטים, אם בכלל, עונדים אותם, ובמקומם נענדים הרקעים בלבד כפס צבע צר מעל לכיס החולצה הימני – בצבעים כחול למופת, אדום לעוז וצהוב לגבורה. באופן אירוני אפשר לומר כי הרקע גבר על העיטור, וכי הצבע הצהוב שמסמל את השואה דחה את העיטור הצה"לי.

כיצד שולב הצבע הצהוב בעיטור הגבורה? בהתייחס להפנייתו של בן-ארצי להרצל, חוזה מדינת היהודים אכן רצה בצבע הצהוב כעיטור הצטיינות רם מעלה. הוא לא רצה בכך לצבא דווקא, אלא כאות הצטיינות חברתי, כמו מסדר הכבוד של חברי האקדמיה, שמקום מכובד בה לאמנות ולפילוסופיה. האורחים שביקרו במדינת היהודים באלטננולד של הרצל תיארו את העיטור כ"סרט צהוב" בתוך לולאה, וטאמר להם כי: "סרט זה, שנלעג היה בידי אחרים, פירושו בתוכנו הוא – פעולות רציניות, ששיעו את הגבחת רמתו הכללית של הציבור. ואילו בצבע הזה בחרנו, שהוא מעלה אל זכרוננו את הימים הקשים והאפלים שבדברי ימי עמנו, ויעוררנו לעניות גם בשעת הישגים. הכתם הצהוב, שאבותינו האומללים מלומדי-הניסיון אנוסים היו לשאתו על בגדיהם, – את אות הקלון הזה הפכנו אנוח לאות של כבוד".

אבל הגרפיקאי של עיטור הגבורה (ושני העיטורים האחרים), דן רייזינגר, ידע על פרט זה בכתבי הרצל רק בדעבד. רייזינגר, יליד יוגוסלביה (1934), עלה לארץ ב-1949, למד בבצלאל, וזה שנים שהוא מבכירי המעצבים בישראל. בין עיצובי נמנים הסמלים של רכבת ישראל, של הבימה, של קופת חולים הכללית, של האגודה למלחמה בסרטן, של תדיראן, של מטוס הלבאי ועוד, כמו גם יציקת אלומיניום ביד ושם של המשפט "ונתתי בחומותי יד ושם". בשנת תשנ"ח זכה בפרס ישראל לעיצוב. ב-1989 טען כי בעבודתו היה "מאלה שעיצבו את הדימוי של הישראל-יהודי החדש, על ידי הנחת שפה חזותית מקובלת ומובנת בכל ארצות המערב", וכי תמיד נלחם נגד הדימוי של "היהודי המכופף", ורצה במקומו "ישראלי דינמי, אינטליגנטי, חייכן ועילי".

ביוני 1996 סיפר לי רייזינגר כי סירב להשתתף בתחרות שנפתחה לציבור, מאחר שלא האמין בה, והצטרף לתהליך כשבן-ארצי פנה אליו ולכמה אמנים אחרים בבקשה להגיש את הצעותיהם. אז החל לעבוד ברצינות. הוא בתן סמלים יהודיים היסטוריים, כמטבעות, בתן ראה תבליטי שיבולת, תמר, גפן, עמודים, פרח החבצלת. הוא הגיע למסקנה שאלה לא יתאימו, והחל לעצב את עיטור הגבורה מסמלים אחרים.

העיטור עצמו הוא מגן דוד בשתי שכבות, כשצד שמאל נמוך מצד ימין, ותנועת ספירלה (רייזינגר חושב שזמן הוא ספירלה) נגד כיוון השעון, שעולה עם המשטח, יוצרת הפרש גבהים הבולט לעין. בעזרת שתי בליטות שהוסיף לקו המבדיל בין

פריטיונים יהודים במערב ביילורוסיה, 1941. הדיון בשאלת "חוק העיטורים" מראה, כי בשנות החמישים לא היה מקום ללוחמי השואה ובווראי לא היה מקום לקרבנות השואה שלא נמנו עם הלוחמים בנאצים

הדוד והרקע הצהוב הוא סמל יהודי, ועיטור העוז עם הדמיון למנורה הוא סמל של מדינת ישראל. הגבורה אצלי שווה יהדות, והעוז שווה מדינה. אני גדלתי בצעקות של "יהודי פחדן", אבל המדינה כבר הולידה את הלוחם המודרני, ועם המדינה יש זרקור לאחר שמאיר את היהדות בגבורה". הוא אף מסכים לכך שעיתור הגבורה מהווה גם עיטור ציוני – מגן הדוד היהודי בעל הרקע הצהוב קם לתחייה עם הקמת המדינה – אבל מדגיש שמקורה של המדינה, מקורו של נס הקמתה, הוא עדיין יהודי. גם העובדה שבמוזיאון צה"ל מציגים את עיטור הגבורה כקשור לשואה, ולא לכלל ההיסטוריה היהודית, אינה מפריעה לו, והוא אינו רואה בכך צמצום של תפיסתו. מבחינתו, "יהדות זה השואה, טלאי צהוב זה השואה. אני ניצול שואה, אבי נספה בשואה. אני גדלתי כמתבולל, ולולא השואה אולי הייתי מתבולל. עבורי צהוב זה השואה, מפני שילד לא הכרתי היסטוריה יהודית וממתי הטלאי הצהוב קשור ליהדות. עם העלייה ארצה ועם הזהות היהודית וקיומי פה הכל בא לאט והתחבר".

הקישור שעשה רייזינגר בין עיטור צה"ל לממלכת ישראל להיסטוריה יהודית עם דגש על השואה מופיע גם בסמל שלא עיצב: ב-1989 אמר כי הוא רוצה "להשפיע יותר. אפילו לשנות את דגל המדינה. לא ממש, אלא רק לשנות לצבעים וקווים יותר תוקפניים ועזים". ב-1996 הסביר שרצה להפוך את מגן הדוד לזהוב מלא (ללא חללים), לזכר השואה. גם היום הוא טוען שלולא השואה, ללא הסבל היהודי שזעזע את העולם, לא היתה קמה המדינה, או שהיתה קמה מאוחר יותר. בכל זאת עם השנים נוצר בו שינוי: בעוד בצעירותו שאף להיות לוחם, והיה גם חייל מצטיין בצה"ל, ולכן רצה בדגל בעל צבעים מלהיבים יותר, היום הוא מקבל את הרוגע שמסמל הדגל הישראלי ורואה בו שלושה, אצילות ו"שקט שנובע מחוכמה. אולי הזדקנתי – כשהבנים שלי התגייסו הפסקתי להיות מיליטריסט. היום אני חושב שהדגל יפה, אולי דווקא כי הוא לא מיליטנטי, לא מלהיב יצרים. אבל בצעירותי מגן הדוד שציירו על בתינו לא היה אסוציאציה טובה, וחשבתי שצריך בדגל הבדל מלהיב".

המורשת – העברת המסר במוזיאון צה"ל

מוזיאון בתי האוסף לתולדות צה"ל נפתח לקהל בשנת 1991. המוזיאון ערוך בשורת ביתנים (במקור תחנת הרכבת הישנה מיפו לירושלים), ובהם מרוכזים פריטים לפי חילות, כלי נשק ומלחמות. עיטור הגבורה מוצג לקהל בביתן שרי הביטחון והרמטכ"לים. במקום מוקדש לכל אחד מנושאי התפקידים האלה מעמד נושא תמונות המתאר את תקופת כהונתו ואת פועלו. מאחר ששר הביטחון הוא שמופקד על מתן העיטורים, נמסרת לו למשמרת תיבת עץ ובה העיטורים והאותות. בפנית המזכרות של שמעון פרס נמצאת תיבת העיטורים המוצגת לקהל. במרכז נמצאים עיטורי הגבורה, העוז והמופת; בצידה הימני (מבחינת המתבונן) אותות של מלחמת הקוממיות, מלחמת סיני, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום כיפור;

הגבהים נוצרה חרב. עלי הזית, סמל צה"ל מסורתי שהוסיף, מדגישים את התהליך שעובר מגן הדוד. "אני הלכתי עם המגן הדוד הצהוב בילדותי בגיל שמונה", טען רייזינגר, "ובעיטור, מגן הדוד הזה קם לחיים, לתחייה, עבר מטאמורפוזת". בשלב זה צירף רייזינגר לעיטור את הרקע הצהוב ששימש בעבר אות גנאי ליהודים, כדי ש"הגבורה של עכשיו תהפוך את כל הצהוב בהיסטוריה היהודית לגבורה, תהיה כאילו רפלקטור, זרקור שיאיר אותם באור אחר". רק אחר כך נאמר לו שגם הרצל חשב על קישור דומה.

כשהתקבל עיטור הגבורה של רייזינגר על ידי ועדת בן-ארצי, עיצב רייזינגר את עיטור העוז, עיטור שמבטא מאבק של חרבות אבל בצורת מנורה עם שבע חרבות, כשעלה הזית – סמל לשלום – מסמל בעיטור את עצירת הקרב. לעיטור נוסף רקע אדום כדי לסמל את סערת הקרב. הוועדה העדיפה את הצעתו על פני הצעות אחרים, ולדבריו, לפי הוראת הרמטכ"ל דוד אלעזר, התבקש רק הוא לעצב גם את עיטור המופת. כשראה שבשני האותות הקודמים השתמש בשני אלמנטים – חרב ועלי זית – כשהמשתנה הוא מגן דוד ומנורה, השאיר גם בעיטור המופת את החרב ועלה הזית כאלמנטים קבועים, עם רקע עגול כ"סמל לשלמות. למופת". לעיטור זה הוסיף רקע כחול, שמסמל את צבעי הלאום. למרות הדמיון, הוא אינו חושב שעיטור זה מזכיר את לוחות הברית, וזו גם לא היתה כוונתו. "אם מסתכלים על שלושתם", סיכם, "עיטור הגבורה עם מגן

"כשספר תורה בידיהם, יצאו חיילי המעוז הישראלי שבמזח, בתום שבעה ימי לחימה, אל השבי במצרים", אוקטובר 1973. מבקרים במוזיאון צה"ל מתקשים לקשר בין מלחמת יום כיפור לשואה, עד שמגיעים לספר התורה

"כשספר תורה בידיהם, יצאו חיילי המעוז הישראלי שבמזח, בתום שבעה ימי לחימה, אל השבי במצרים. בתמונה נראה החייל המזוקן והממושקף, מחזיק בידיו את ספר-התורה, שלפי התאור הוא עטוף במעיל צבאי זהב ואדום. על המעיל כתוב 'כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים', וכן כתוב עליו שהוא מספרי התורה ששרדו בשואת אירופה והועברו מרומניה לישראל בשנת תשכ"ז."

נראה כי תגובות המבקרים במוזיאון מתחלקות לפי גילאים. ילדים מקבלים דף הפעלה בביתן, בו הם מופנים לצילום ונשאלים כיצד קושרת התמונה "בין עברנו הרחוק כעם לבין הווית המלחמה הזו ומאפייניה". חלק מן הילדים מחברים את התמונה לשואה, וחלק לא. קהל מבוגר אינו מקבל את דף ההפעלה, אבל נשאל לקשר בין התמונה ממלחמת יום כיפור לעבר היהודי. המבקרים – שרובם זוכרים גם את מעוז המזח – מתקשים להתחבר לשואה, עד שמגיעים לספר התורה. בכל אופן, כל המבקרים קושרים את התמונה לאירועים יהודיים קדם-צה"ליים, וכדי להעביר את המסר שרוצה המוזיאון, אין גם הכרח שהחיבור יהיה דווקא לשואה. תמונת העיתון באה להציג את הקושי של מלחמת יום כיפור, ומן הקושי הזה מוצג במוזיאון המשכו של התהליך, שהסתיים בהסכם השלום עם מצרים. כך גם מסתיים דף ההפעלה לילדים.

לסיכום עניין זה יש לציין, כי הידיעה שהרקע הצהוב בעיטור הגבורה בא לסמל את השואה הגיעה למוזיאון צה"ל כתורה שבעל פה, עם פתיחתו. המסר מועבר למבקרים מפני שזהו המסר שכל מוזיאון מנסה להעביר, והוא התחברות לעבר; במסגרת ההדרכה במוזיאון נוצר במודגש הקשר בין העבר להווה. צוות ההדרכה רואה בכך מענה גם לצורך של הקהל עצמו לקשור בין עבר להווה. בתפיסת המוזיאון המושג עבר כולל בתוכו, באופן טבעי, גם את השואה. אפשר למשל להתייחס גם לאות הלוחם בנאצים, המוצג בתיבה יחד עם עיטור הגבורה, כקשר נוסף לשואה, אך אפשר לראות בכך גם מקרה של איסוף כל האותות והעיטורים בתיבה אחת למשמרת אצל שר הביטחון. כמו כן, סמל צה"ל וסמל הרמטכ"ל מופיעים בצהוב בדגליהם (בשני הדגלים מופיע, בפינה שמאלית עליונה, דגל ישראל. דגל צה"ל רקעו תכלת, ועליו בצהוב סמל צה"ל, וכך גם בדגל הרמטכ"ל, אך הרקע אדום). אפשר להניח כי הצהוב בדגלים אלה קשור לשואה, אבל נראה שהצהוב נועד דווקא לסמל זהב מלכות. מעבר לכך, הצבע הצהוב מופיע גם בחלק מדגלי חילות צה"ל, כמו חיל חימוש (אדום-צהוב), הספקה (צהוב-כחול), חיל רגלים ומודיעין (שניהם ירוק-צהוב), אך זהו כנראה שיקול עיצובי של התאמת צבעים, וסביר להניח שאין קשר בין רקעים צהובים אלה לבין השואה.

זיכרון שמתחזק, יישום שמתגבר

שלושת השלבים שנסקרו במאמר זה – גיבוש החוק ואישורו, עיצוב עיטור הגבורה ואופן העברת המסר שבעיצובו לציבור – אינם רק שלבים טכניים של תהליך טבעי, אלא גם שלבים רבי

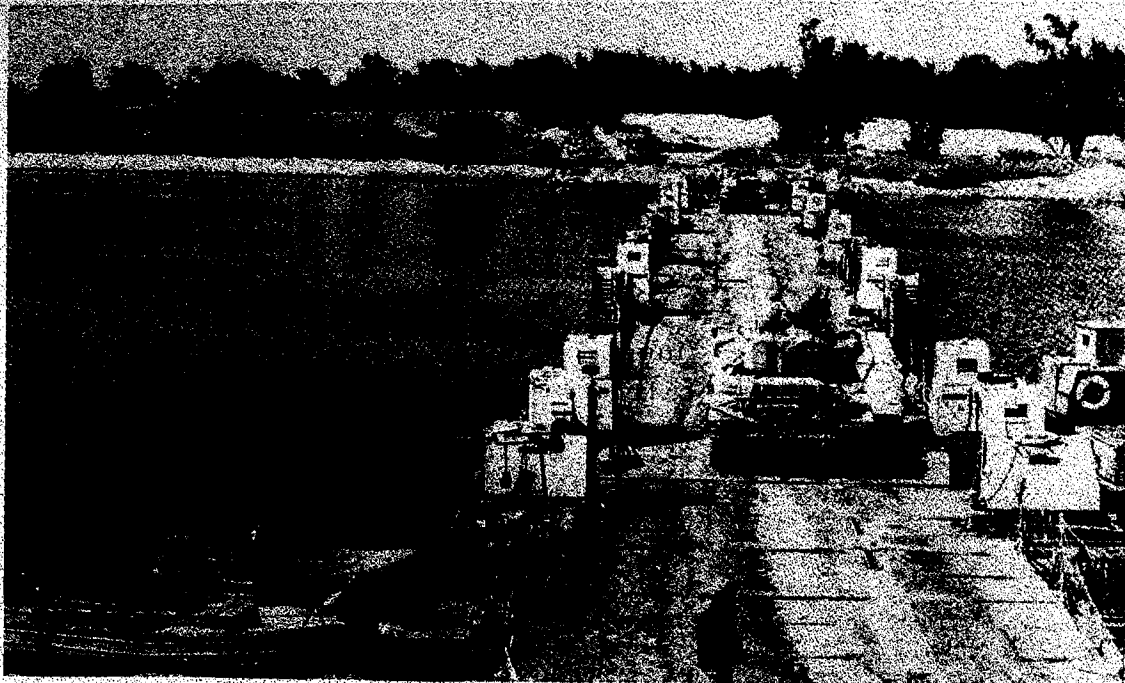

מתחתם ובמרכז ניצבים אותות הנכה, עיטור עלה והורים שכולים; ומשמאלם אותות ההגנה, המשמר, ההתנדבות ואות הלוחם בנאצים.

זהו המקום שבו מוצג למבקרים עיטור הגבורה ומוצג הקשר של רקעו הצהוב לשואה. המסר המועבר למבקרים ולמתבוננים על ידי המדריכות במקום הוא "לזכור ולא לשכוח": לזכור את מי שחיו ונהרגו על יהדותם במשך כל הדורות ויצרו מצב שממנו אפשר היה להילחם על קיום המדינה; לזכור את קורבנות השואה שנהרגו בגלל יהדותם בטרם היתה מדינה; ולא לשכוח מדוע ולשם מה קיים צה"ל – צבא הגנה לישראל – לשם מניעת האפשרות שתתחולל שנית שואה (יצוין כי אין זה המקום היחידי שבו נעשה קישור זה: אסתי ריין הצביעה על כך שאנדרטאות לזכר קהילות אשר נחרבו בשואה הוצבו בחלקות צבאיות של בתי קברות, כך ש"לצד קורבנות השואה מונצחים חיילי צה"ל שקורבנם נועד להבטיח את המשך הקיום היהודי ולמנוע את אפשרות התרחשותה של שואה יהודית נוספת"). בהדרכה נשאל הקהל מה פשר העיטורים, מה פשר הצבע הצהוב של עיטור הגבורה. המבקרים מעלים אסוציאציות על שמש, מדבר, ובדרך כלל אינם מגיעים לשואה. כששואלים אותם, "מה אומר הצבע הצהוב לעם היהודי", מיד הם מגיעים לשואה.

הקישור לשואה במוזיאון צה"ל אינו מסתכם רק בעיטור הגבורה: בביתן הנק"ל (נשק קל) ומלחמת יום כיפור מוצג למבקרים סיפור המלחמה באמצעות מפות ודברי הסבר, כשעל הקירות מוצגים עמודים ראשונים של עיתוני התקופה. אחד מהם הוא של ידיעות אחרונות מיום 16 באוקטובר 1973, ובו, תחת הכותרת "זקופי קומה – עם ספר תורה ביד", נראים חיילי מוצב המזח הנכנעים למצרים. "זקופי קומה", כותב העיתון:

דגשור הישראלי על תעלת סואץ

ביום זה רק שידורי הרדיו בישרו על פרוץ הקרבות, כי המלחמה פרצה

ב-

עבארת ו תקפו במפתיע כאשר הם מתוגברים ע"י
כוחות מצבאות ערב האחרים.
הקרבות היו קשים ומרים.
נקודת המיפנה התחוללה בתאריך: / / כאשר כוחות צה"ל
חצו את

שוב סוכלה המזימה. גם הפעם הוכיח צה"ל את עליונותו. בסיום הקרבות
עמדו כוחותינו בצפון בשערי דמשק ובדרום במרחק 101 ק"מ בלבד מקהיר.

ואז החלו השיחות.

דף הפעלה במוזיאון בתי האוסף לתולדות צה"ל. המסר הוא "לזכור ולא לשכוח" לשם מה קיים צה"ל — למניעת שואה שנייה

ברוח מדיניותם של לבון ודיין. אך אין להתעלם מן ההשפעה
האפשרית של רעיונות אלה, כמו גם מן התהליך שעליו הצביעו
— רצון לבטא בעיטורים הצה"ליים דברים שהם מעבר לצה"ל
בלבד; דן רייזינגר עיצב עיטור המוקיר, בנוסף לגבורת חיילי
צה"ל, גם את גבורת העבר של יהודים — לוחמים ונרדפים
שאינם לוחמים — במעין התרסה על הקיום היהודי לפני היות
הציונות והמדינה. מוזיאון צה"ל צמצם מצידו את תראייה
הכלל-יהודית של המעצב, והתרכז בשואה כתכלית הקיום
והיסוד לחיגיון שבחקמת מדינה יהודית. העובדה שציבור

חשיבות למימוש התוצר חסופי: עיטור גבורה צה"לי הנושא
איתו את השואה וההיסטוריה היהודית. נראה כי כל שלב
חוסף מעבר למה שחתכוון לו השלב הקודם. שר הביטחון
רצה חוק צה"לי ענייני ומצומצם; הכנסת קיבלה גישה זו
בהחלטתה מחודש ינואר 1970, אך היו בין חברי הכנסת —
גם בשנות החמישים וגם ב-1970 — שניסו להצמיד לחוק
העיטורים פרשיות היסטוריות קדומות בעלות מסרים יהודיים
ודתיים, אם כי חקפידו שנושאי המסר יהיו לוחמים. אמנם
לא כל חבר כנסת השפיע כפי שרצה, והתוצאה חסופית היתה

המבקרים במוזיאון צה"ל מקבל תפיסה זו ומשתף עימה פעולה מאפשרת להתייחס להשתלשלות זו כמקרה מבחן בתהליך עיצובם של סמלים לאומיים בחברה הישראלית, ובמיוחד על מקומה של השואה בהם.

למעשה כבר בסעיף 6 במגילת העצמאות – לאחר ציון הקשר היהודי לארץ-ישראל, פועלו של הרצל, הצהרת בלפור וכתב המנדט – נאמר כי:

"השואה שנתחוללה על עם ישראל בזמן האחרון, בה הוכרעו לטבח מיליונים יהודים באירופה, הוכיחה מחדש בעליל את ההכרח בפתרון בעיית העם היהודי מחוסר המולדת והעצמאות על ידי חידוש המדינה היהודית בארץ-ישראל, אשר תפתח לרווחה את שערי המולדת לכל יהודי ותעניק לעם היהודי מעמד של אומה שוות-זכויות בתוך משפחת העמים".

אבל לצד ההכרה בהיות השואה אירוע מרכזי, ואולי אף חלק מן הזיכרון הקיבוצי של מדינת ישראל, לא נקבע מקום ברור כל כך לזכרונם של היחידים ניצולי השואה. אירועי תשי"ח, ולא סיפוריהם של הניצולים, הם שתפסו מקום מרכזי ביצירה של אותן שנים, ולא התקיימו מסגרות ברורות שבהן יכלו הניצולים לספר את סיפוריהם. במידה רבה גם הניצולים עצמם, חדורים רצון לחשתקם ועדיין מעכלים את שאירע, לא מיהרו לפרסם את סיפוריהם. כמה אנשי שמאל (כמו אברהם ברמן מסייעת השמאל, פרטיזן לשעבר, ומרדכי שנהבי מקיבוץ משמר העמק, יוזם הקמת יד ושם) ומנהיגים דתיים מסוימים בלטו אז בניסיון למסד את זכרון השואה. דפוס זה בולט גם בדיון בכנסת, בשנים 1954-1955, כשחברי כנסת דתיים וקומוניסטים כסנה הם המזכירים את העבר בכלל ואת השואה בפרט. בנוסף לכך, לא רק שההתייחסות לשואה היתה מעטה, אלא היא כללה לוחמים בלבד, שנקשרו ללוחמים במלחמת העצמאות, כשאנשי שמאל – שוב, כמו סנה בכנסת – ניסו לראות בהם גם לוחמים של מחנה הקדמה בהנהגת ברית המועצות נגד הפשיזם הבינלאומי. לעומתם, מי שחלץ כצאן לטבח נראה כמחלל הכבוד הלאומי היהודי. המערכת הערכית והסימבולית שנבנתה היתה מכוונת לטיפול ולהפצה של תחושות עוצמה, ביטחון וגאווה לאומית, ולכן התקשתה הממלכתיות הישראלית להתמודד עם מצב חסר אוניס כפי שהיה בשואה ולשלב את השואה במיתוסים ובסמלים שלה. אין הכוונה לומר שהשואה נשכחה; גם לא לומר שהניצולים הושחקו; הכוונה היא שבשנות המדינה הראשונות לא תפסו סיפורי הניצולים מקום מרכזי, מסיבות שחלקן מערכתיות (הקמת מדינה, בניית מיתוסים חדשים) וחלקן אנושיות (הקושי לספר, חוסר הפניות לשמוע).

השינוי התחולל בשנים שלאחר מכן, בכמה שלבים – החל במשפט קסטנר בשנות החמישים, דרך משפט אייכמן בתחילת שנות השישים, תחושת החרדה ערב מלחמת ששת הימים (1967), אסון מלחמת יום כיפור (1973), המחפץ הפוליטי הראשון ב-1977 ועד ליציאת משלחות נוער לפולין בשנות השמונים. לכל אלה התווספה יכולת מוגברת יותר של ניצולים לספר ולשתף אחרים בחוויותיהם. כן גדלה פניות הציבור לשמוע סיפורי עדות. אין הכוונה כאן לקבוע מהו המהלך המכריע והמשמעותי יותר מבין כולם. מטרת מאמר זה למקם את המקרה של הרקע הצהוב של עיטור הגבורה של צה"ל בתוך התהליך ההיסטורי הכולל שעבר על החברה הישראלית,

שעיקרו הכרה רבה והולכת בזכרון השואה מצד הניצולים, והכללה גוברת והולכת של אלמנטים דתיים-מסורתיים בסמלים הממלכתיים של ישראל ובתרבותה.

אחוד ברק למשל, כקצין בכיר, הזכיר בהספדו ליהונתן (יוני) נתניהו את השואה כאירוע ראשון בחיי דור שואה ותקומה, בתקופה שלאורכה נדרשה "רוח ישראל הבלתי נכנעת – [והיא] שעמדה באנטבה למבחן". ב-1992, כשביקר כרמטכ"ל באושוויץ, הציג את השואה כאירוע שאימת את הנחיצות במדינה ואת מורשתה כעומדת בבסיס התחושה של הי"אין ברירה" של ישראל ולוחמה. "ואנו חיילי צבא ההגנה לישראל הגענו הנה 50 שנה מאוחר יותר, אולי 50 שנה מאוחר מדי", התנצל ברק, ואף התבטל בפנותו ל"אחינו הנספים, [ש]אנו – בני דור התקומה, שגדל תחת שמי התכלת העזה של מדינת ישראל – אנו, שלא עמדנו במקומכם, יודעים, שקטונו, לכן, מלשפט אתכם. אנו גאים במאבקכם לשמירת צלם האדם במחוזו של השטן [...] צבא-ההגנה לישראל – מצדיע לאפרכים".

ובאפריל 1993, לציון 50 שנה למרד גטו ורשה, ביקר בוורשה ראש ממשלת ישראל יצחק רבין ז"ל – מן המרכזיים שבלוחמי הפלמ"ח. הוא הניח זר במילא 18, בונקר המפקדה של מרדכי אנילביץ' וחבריו, וצעד לאומשלאגפלאץ, שם רוכזו היהודים להובלה ברכבות להשמדה. "באנו מירושלים", אמר בטאמו שם:

"בירתה הנצחית של מדינת ישראל, באנו מירושלים, עיר הנביאים והשלום, כדי לחלוק כבוד לנופלים ולחצדיע לגבורתם של המעטים אשר בודדים מהם נותרו בחיים [...] כאן ובגטאות האחרים הם לחמו ללא סיכוי להביס את הנאצים [...] הם לחמו מעל גגות בתים ומתוך תעלות חבויים, המרתפים והחצרות, מאחורי קירות קורסים וחדרים עולים באש – אך לא היה להם שום סיכוי. למרות זאת, הם ניצחו. בהיסטוריה האנושית יישארו מורדי הגטו ויזכרו כשומרי גחלת הכבוד [...] אצל העם היהודי הם כתובים לעולם במגילת העצב והאש. קמנו מאפר הקורבנות ואנו ממשיכים. גבורתם של לוחמי הגטאות היתה לאבן-פינה בהקמת מדינת ישראל. אנו ממשיכים מאותו מקום, מאותן שעות כואבות, מאותם רגעים אחרונים, שבהם חדלו לפעום לבותיהם של מיליוני יהודים ורבים אחרים. אנו מיצוי תקוותם וחלומם האחרון של ששת המיליונים – שאינם [...] אתי, בכיכר הזו, עומדים כאן הערב מיליוני אזרחים של מדינת ישראל ומיליונים מבני העם היהודי, ואין אנו שוכחים ומתקשים לסלוח, לכל מקום שאנו הולכים, הולך עמנו זכרון השואה".

רבין סיים את נאומו בקריאה "די לאלמות" ובתפילת "שמע ישראל". רבין יצר אם כן זהות והזדהות בין אזרחי מדינת ישראל, דור התקומה, לבין לוחמי הגטאות וכלל קורבנות הנאצים, ושילב בסוף נאומו מסר ממשנתו הפוליטית שעליה לחם בישראל, יחד עם תפילה יהודית עתיקה. נראה כי בשנות התשעים יכול הציבור הישראלי לאמץ את היהדות ואת השואה, ולא רק את לוחמיה, אלא גם את קורבנותיה כולם. מדינת ישראל, כך נדמה, יכולה להזדהות עם חולשה יהודית בכלל ועם חולשה אנושית בפרט, דבר שלא יכלה לעשות בימי המאבק לעצמאות ובראשית ימי המדינה, עת הדחיקה רגשות כדי לגייס כוחות למאבק הלאומי.

אישה מוכרת טלאים צהובים, גטו ורשה. "את הכתם הצהוב, שאבותינו אנוסים היו לשאתו על בגדיהם — הפכנו אנחנו לאות של כבוד"

שר ההיסטוריה, נראה כי ההיסטוריה מוכתבת לא בהכרח מן המנהיגות, אלא לעתים מן הפרטים, "מלמטה".

האם כך אכן קורים הדברים? השוואה בין כמה מקרים מעלה נקודות מעניינות, המצביעות על שילוב של זרמים, "מלמעלה" ו"מלמטה", בעיצוב סמלים לאומיים-תרבותיים-היסטוריים במדינת ישראל. למשל, תחילתו של מוסד יד ושם, שאבן הפינה לו הונחה ב-29 ביולי 1954, היתה יוזמה של איש פרטי מן השומר הצעיר, מרדכי שנהבי. שנהבי החל לפעול למען הקמת אתר הנצחה לקורבנות השואה כבר ב-1942. ב-1945 הצליח לרתום לעניין את הסוכנות היהודית, ובהמשך כמה גופים רבי משקל אחרים. מלחמת העצמאות קטעה את התהליך, ורק מדינת ישראל הצליחה לגייס לבסוף את האמצעים הדרושים להקמת המוסד, וגם זאת רק שש שנים לאחר מלחמת העצמאות, כשהיו די משאבים להפנותם לעניין. זוהי דוגמה ליוזמה שמתחילה "מלמטה", ובגלל בעיית אמצעים מסתיימת "מלמעלה".

מול היוזמה הפרטית, הספרות והאמנות, שבאו "מלמטה", המדינה הכתיבה ומכתיבה "מלמעלה" את המסגרות הארגוניות

בסופו של התהליך הארוך הזה, של קבלת השואה על ידי החברה הישראלית ושל שיקוף תהליך זה בעיצוב עיטור הגבורה הצה"לי, עולה מסקנה נוספת, בדבר יחסי הגומלין בין חוק וכוונת השלטונות לבין תהליך חברתי-תרבותי-היסטורי. בדיון על חוק העיטורים ב-20 בדצמבר 1954, הזהיר זאב שפר ממפא"י את חברי הכנסת, כי בעוד "שרי המדינה [...] אחראים בפני הכנסת [...] הכנסת אחראית כולה בפני שר ההיסטוריה", ולכן עליהם לבחור בעיטור ש"ירומם ויהא לסמל זיכרון לאומה כולה". אך האם יכול מישהו לדעת, מה בהחלטתו יהווה סמל מתאים לאומה כולה, באילו זמנים ובאילו נסיבות? הרקע הצהוב רוב המשמעות של עיטור הגבורה — שמאחד את ההיסטוריה היהודית, את כתבי הרצל ואת גבורת מדינת ישראל, ומסמל גם את התהליך שעברה החברה הישראלית כולה ביחסה לשואה — לא היה יצירה של השלטונות. הוא לא כוון ולא ניוזם, אלא להפך, נולד כיצירת אמנות גרפית של המעצב דן רייזנר, יצירה שהועדה הממונה, שר הביטחון, הממשלה, מוזיאון צה"ל וחשוב מכל, הציבור הישראלי, קיבלו את פרשנותה. למרות ראייתו של שפר את אחריות הכנסת בפני

אחרי רצח רבין קיבלה אמנות האבל העממי אופי של טקס ידוע מראש, כולל שיוך פוליטי. שפי מצינת כי אמנים ידועים כמנשה קדישמן, דני קרוון ובוקי שוורץ הציגו יצירות שעסקו באירועי הטרור וברצח רבין, אך יצירותיהם לא התקבלו על ידי הקהל. היא קובעת לכן, כי האמנות הישראלית הרשמית לא הולידה "גרניקה" מקומית, אלא דווקא העשייה העממית הספונטנית – שבמידה רבה הפכה גם היא למוסדרת מבחינה חזותית – מרתקת הרבה יותר. תופעת האבל העממי מעניינת עוד יותר בהתייחס לכך שלפי שפי, הציבור בישראל חסר מודעות לאיכות הסביבה וטיפוחה, וכי גילויי אמנות עממית כמעט אינם קיימים בישראל בתחומי חיים אחרים.

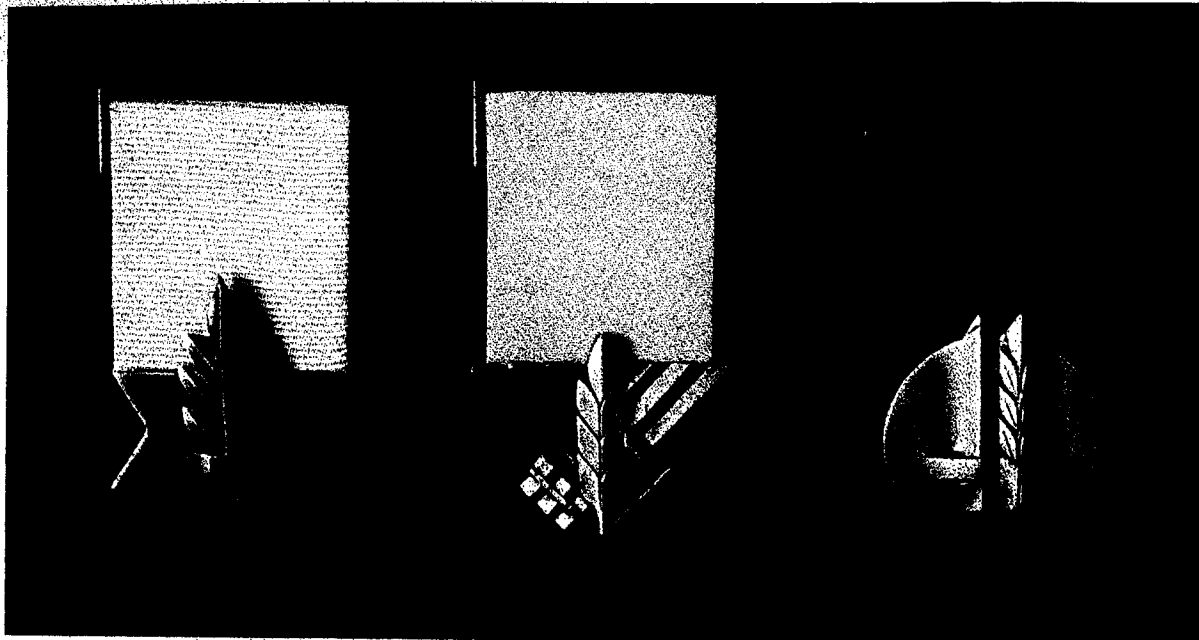
בדיון על יצירת סמלים לאומיים "מלמטה" או "מלמעלה", רייזנר עצמו מהווה סוג של שלב ביניים: מצד אחד, הוא היה איש פרטי, מעצב, ולכן יוזמתו היתה "מלמטה". מצד שני, הצעתו התקבלה על ידי הממסד במסגרת יוזמה ממסדית, ומרגע שהממסד קיבל אותה, הוא שנתן לה גושפנקא, ולכן נעזר גם ב"מלמעלה". מדוע התאים רייזנר לתפקיד זה? ישנם לכך שני הסברים אפשריים: האחד, רייזנר חיבר בין העבר היהודי לגבורה הצה"לית בשלב שבו החברה הישראלית – מסיבות שאינן מענייניו של מאמר זה – היתה בשלה יותר לחיבור זה. ההסבר השני נעוץ בעובדה כי רייזנר היה במידה רבה איש ביניים. מדובר באדם שהוא גם ניצול שואה וגם ישראלי; גם יליד הגלות וגם חתן פרס ישראל. רייזנר הוא ניצול שנקלט כהלכה – כבר שנים רבות – וככזה, היה לו כנראה העז לגשר בין שני הדברים. הוא לא היה מספיק גלוני כדי לא להתקבל כאן, כדי להרגיש לא בטוח להגשים את תפיסת העיצוב שלו באופן מלא, חוצפתי אפילו. מצד שני, לא היה מספיק ישראלי כדי להתעלם לגמרי מן העבר היהודי. בשיחה עימו אפשר לראות כי עניין עיצוב היהודי החדש בישראל הוא חלק מתפיסת עולמו הכוללת, אך המעניין הוא, שהוא רוצה ביהודי חדש – גיבור, זקוף ואנרגטי – אך כזה שאינו מנותק מן העבר. לכן היותו בנם של שני העולמות איפשר לו כנראה לעשות חיבור זה.

"יצירת זיכרון לאומי היא דרך נוספת לאחד אומה", קובע גיימס א' יאנג (Young) ומסביר כי באמצעות יום הזיכרון הלאומי הציבור לא רק לומד על העבר, אלא הופך את נסיון העבר של בני עמו לחלק מנסיגתו שלו. נראה כי קביעה זו מכילה את מורכבות השאלה בדבר עיצוב סמלים, ומחי החוקיות בבואם "מלמעלה" או "מלמטה". היכולת והאמצעים להכתיב דפוסי התנהגות לאומיים הם לרוב של השלטון, של ההנהגה ושל המדינה. היא זו הקובעת את יום הזיכרון, לדוגמה, או את הסמל, כדי לאחד את האומה. אבל מאחר שבתהליך זה הופך הניסיון הלאומי הרחוק לניסיון אישי של כל פרט בחברה, מופקע הזיכרון הלאומי מידי ההנהגה ועובר לידי היחיד או קבוצות המשנה. אלה, "מלמטה", מעניקים לזיכרון ולדפוסים הלאומיים עיצוב משלהם. וכך התמונה הסופית היא מורכבת, ולכן גם כל כך מעניינת.

עושה רושם כי יוזם חוק העיתורים ב-1954, שר הביטחון פנחס לבון, הבין את מורכבות השאלה, הכיר במגבלות השלטון להכתיב התייחסות והתנהגות והבין את כוחה וזכותה של החברה עצמה לקבוע את סמליה. ב-20 בדצמבר 1954 הדגיש בכנסת, כי לפי מיטב הכרתו ערבבו רבים מחברי הכנסת:

ליצירת סמלים ולעיצוב זיכרון ברמת הלאום – הן מבחינת האמצעים והן בחקיקה. למעשה החלה מדינת ישראל בפעולות למיסוד הזיכרון וצורות ההנצחה מיד עם הקמתה. כנראה, דווקא בשנתה הראשונה ניסתה המדינה כי היוזמה ליצירת סמלים תבוא מן הציבור – והתחרות שהוכרזה על עיצוב האותות ב-1949 היא הוכחה אפשרית לכך – אבל למעט הנצחת חללי מלחמת השחרור, לא שיתף הציבור פעולה ביוזמות הנצחה. מאחר שכך קרה, עברו הדיון וההכרעה בקביעת ימי זיכרון להנהגה, באמצעות חכנסת. כך נקבעו ב-1951 יום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות ויום הזיכרון לשואה, כשלגבי האחרון נקבע היום לאחר דיון ופשרה בין ההנהגה החילונית לציבור הדתי. ב-1959 התערבה שוב הכנסת בעיצוב אופיו של יום השואה, וקבעה כי יצוין בשתי דקות דומיה, בסגירת בתי שעשועים, בתכנים מיוחדים במערכת החינוך ובפעילות ביד ושם. מרגע שנקבע החוק, הציבור בישראל קיבל את החוק ואופיו, כשהציבור הדתי ממשיך לציין את השואה בשני ימי זיכרון, ביום השואה והגבורה וביום הקדיש הגדול. לוח השנה של מדינת ישראל קיבל צביון דתי-לאומי של רצף ימי חג המתחיל בערב פסח, עובר דרך יום השואה והגבורה ויום הזיכרון לחללי צה"ל ומסתיים ביום העצמאות. המסקנה היא אם כך, שבעיצוב סמלים ודפוסי זיכרון לשואה היה שילוב ושיתוף בין ה"מלמטה" ל"מלמעלה", כשהאחד בתורו יוזם והשני מקבל ומוסיף משלו, באופן שמשלים את יוזמת הראשון.

תהליך דומה מתרחש במדינת ישראל בשנים האחרונות, עם גילויי אמנות ההנצחה העממית וגילויי האבלות בעקבות פיגועי טרור ורצח יצחק רבין. סמדר שפי, שחקרה את התופעה, מאבחנת כי אסתטיקת האבל הציבורי החדש הופיעה לראשונה אחרי הפיגוע בקו 5 ברחוב דיזנגוף באוקטובר 1994. אנשים הגיעו לאתר הפיגוע, הדליקו נרות נשמה, הניחו פרחים. בעקבות תגובת הציבור החליטה והקימה עיריית תל-אביב אנדרטה מסודרת, בעיצוב דן רפפורט. בפיגוע בבית ליד, בינואר 1995, נראו שוב נרות נשמה, והציבור התקהל במקום גם לאחר שההפגנות נגד מדיניות הממשלה הסתיימו. יהודה בלזר, חשמלאי מפרדס חנה, ודוד שבת, מסגר מחדרה, הקימו אנדרטה משלהם: עיצובה מחוספס, ובח נראים 21 עלים ממתכת ולידם צינורות דמויי גז, כחד לדימוי העץ הגדוע, המטאפורה המקובלת כל כך לחיים נקטעים. גם היום נשמרת האנדרטה נקייה ועטופה דגלים. מוטיב אחר, שהופיע בעצרות זיכרון לחללי הפיגועים, היה ציור וכתביה באמצעות נרות נשמה, כמו מגן דוד, והמספר 18 בעקבות הפיגועים בקו אוטובוס זה בירושלים. לאחר רצח רבין רבו הכתובות האלה, ונוסף להן גם השימוש בכותרות עיתוניים. גם באתר רצח רבין הוקמה תחילה אנדרטה לא-רשמית, חבית מחוררת כדורים, שלפי הכתוב עליה נלקחה מתערוכה באתר השריון בלטרון, שאותה הוקיר רבין. נראה כי מקורות צורת ההנצחה הזו חיים יהודיים-מסורתיים – נר הנשמה מן המסורת היהודית, והאדיקות העממית של פולחן הקדושים, כמו בקבר שמעון בר-יוחאי או בהילולת הבאבא סאלי – יחד עם תרבות חרוק של המופעים הגדולים וחזקת הנרות, כשאביב גפן הוא דוגמה בולטת לכך. ככלל, זוהי יכולת ישראלית חדשה לביטוי ולחצצנת רגשות – גם אם יש הרואים בכך חולשה שלא במקומה – יחד עם רצון של הזדהות הפרט עם הכלל.

עיטור הגבורה, עיטור העוז ועיטור המופת. הוקרה לגבורת חיילי צה"ל, יחד עם גבורת העבר – מעין התרסה על הקיום היהודי לפני היות הציונות והמדינה

ח' יבלונקה, אחים זרים – ניצול השואה במדינת ישראל, 1948-1951, ירושלים 1994.

א' כצמן, "מול הדן השותק" (מאמר תגובה על "מול האח השותק" מאת דן מירון), אפס שתיים, כתב עת לספרות, גיליון 2 (חורף 1993), עמ' 105-97.

ד' עופר, "ישראל והשואה: עיצוב הזיכרון בעשור הראשון", בשביל הזיכרון, ירחון המחלקה לחינוך של יד ושם, גיליון מס' 12 (מארס 1996), עמ' 8-4.

ד' שיף וא' הבר, לקסיקון לבטחון ישראל, מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת, תל-אביב 1976.

ס' שפי, "אמנות של פרחים קמלים וגרות נשמה", הארץ, "גלריה" 23.4.96, עמ' ד' 12.

א' שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", זמנים 57 (חורף 1996-1997), עמ' 13-4.

E. Young, "When A Day Remembers: A Performative History of Yom Hashoa", *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, Boston 1993, pp. 263-281.

ישתי פרשיות: היסטוריה וחוק. היסטוריה של עם היא שלשלת בלתי-פוסקת של התחוות בה קשורה כל חוליה בחוליה הקודמת לה, וחוליה הבאה, או המתחווה, קשורה בחוליה של חיום. היא עמוקה מני ים וחיא דבר כולל ומקיף את כל תופעות הגבורה של חיי אומה. צדק מי שאמר – כאשר דיבר בכלל על מציאות הגבורה היהודית – שזה לא מתחיל לא מחקמת המדינה ולא מההגנה ולא מהמאבק שהיה, ולא משום נקודה מסוימת; זאת היא תופעה היסטורית בלתי-פוסקת של דם ותפארת, העוברת כחוט-חשני בתולדותיו הארוכים של עם ישראל. אבל זו היסטוריה. חוק אינו מגבש היסטוריה; מתותו של חוק היא אחרת לגמרי. חוק מוגבל בנקודת-התחוות מסוימת, הוא מוגבל בתפקידיו. חוק אינו בא לענות על כל עומס התופעות ההיסטוריות של חיי האומה. ומי שרוצה להעמיס את העומס הזה על החוק, יהיה החוק אשר יהיה – את ההיסטוריה לא יספק; את ההיסטוריה היהודית והישראלית על אחת כמה וכמה שלא יספק; ואת החוק – יסרס ויקפח.

לקריאה נוספת:

מ' כהנא, "לתולדות עיצוב זכרון השואה והגבורה ביד ושם", בשביל הזיכרון, ירחון המחלקה לחינוך של יד ושם, גיליון מס' 12 (מארס 1996), עמ' 17-14.

א' דון-יחיא, "ממלכתיות ושואה", בשביל התחייה – מחקרים בציונות הדתית (עורך: אברהם רובינשטיין), ירושלים 1983, עמ' 187-188.

י' ויץ, "משפט אייכמן כנקודת מפנה", דפים לחקר תקופת השואה, מאסף י"א (1993), עמ' 175-189.

י' עיצוב זכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים, תמונת יסוד בעם היהודי בעקבות השואה, הרצאות בכינוס הבינלאומי התשיעי של חוקרי השואה (עורך: ישראל גוטמן), ירושלים 1993, עמ' 473-493.